

२१ व्या शतकातील भारतीय लोकशाही: संधी, आव्हाने व भविष्यातील दिशा

¹अनुजा ज्ञानेश्वर पवार, ²प्रा. डॉ. मेघराज एकनाथ औटी

¹(एम. ए. राज्यशास्त्र भाग एक)

²सहाय्यक प्राध्यापक व संशोधन मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
रा. ब. नारायणराव बोरावके कॉलेज श्रीरामपूर (स्वायत्त), जि. अहिल्यानगर

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 20th February 2026 Accepted: 01st March 2026 Published: 07th March 2026	भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी आणि गुंतागुंतीची लोकशाही व्यवस्था आहे. २१ व्या शतकातील जागतिकीकरण, माहिती तंत्रज्ञानातील क्रांती आणि बदलती सामाजिक-राजकीय समीकरणे यामुळे लोकशाहीचे स्वरूप बदलत आहे. या शोधनिबंधात भारतीय लोकशाहीच्या सद्यस्थितीचा आढावा घेण्यात आला असून, डिजिटल युगातील संधी आणि वाढता राजकीय भ्रष्टाचार, जातीयवाद यांसारख्या आव्हानांचे विश्लेषण केले आहे. लोकशाहीच्या बळकटीकरणासाठी भविष्यात कोणत्या दिशांनी पावले उचलणे आवश्यक आहे, याचे निष्कर्ष या पेपरमध्ये सांख्यिकीय पुराव्यांसह मांडले आहेत.
Keywords: भारतीय लोकशाही, डिजिटल लोकशाही, राजकीय सहभाग, आव्हाने, भ्रष्टाचार.	

Plagiarism Check Report:

Date of Report: March 01, 2026

Similarity Index: 3%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Pawar, A. G., & Auti, M. E. (2026). २१ व्या शतकातील भारतीय लोकशाही: संधी, आव्हाने व भविष्यातील दिशा. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 2(1), 561–566.

प्रस्तावना :-

लोकशाही ही केवळ शासन चालविण्याची एक राजकीय यंत्रणा नसून ती मानवी स्वातंत्र्य, प्रतिष्ठा, समानता आणि सामाजिक न्याय या मूल्यांवर आधारित एक व्यापक जीवनपद्धती आहे. अब्राहम लिंकन यांनी लोकशाहीची व्याख्या “जनतेचे, जनतेद्वारे आणि जनतेसाठी शासन” अशी केली असली, तरी आधुनिक राजकीय विचारवंत लोकशाहीकडे केवळ निवडणूकप्रधान व्यवस्था म्हणून न पाहता एक सतत विकसित होणारी सामाजिक-राजकीय प्रक्रिया म्हणून पाहतात. रॉबर्ट डाह (Robert Dahl) यांच्या मते लोकशाहीचे यश हे बहुलतावाद, राजकीय सहभाग आणि संस्थात्मक उत्तरदायित्वावर अवलंबून असते, तर अमर्त्य सेन लोकशाहीला सार्वजनिक चर्चेची (public reasoning) प्रक्रिया मानतात.

भारताने १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्य प्राप्त केल्यानंतर २६ जानेवारी १९५० रोजी संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार केला. प्रॅनव्हिल ऑस्टिन यांनी भारतीय संविधानाला “सामाजिक क्रांतीचा दस्तऐवज” संबोधले असून, सामाजिक न्याय, मूलभूत अधिकार आणि लोकशाही मूल्यांची सांगड घालण्याचा प्रयत्न संविधानात करण्यात आला आहे. सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार, बहुपक्षीय राजकीय व्यवस्था, स्वतंत्र न्यायपालिका आणि संघराज्यात्मक रचना या वैशिष्ट्यांमुळे भारतीय लोकशाही जगातील सर्वात मोठी आणि सर्वाधिक वैविध्यपूर्ण लोकशाही ठरली आहे.

२१ व्या शतकात प्रवेश करताना भारतीय लोकशाही एका नव्या संक्रमणाच्या टप्प्यावर उभी आहे. जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खासगीकरण या प्रक्रियांमुळे केवळ अर्थव्यवस्थाच नव्हे, तर राजकीय संस्कृती आणि नागरिक-राज्य संबंधांमध्येही मूलभूत बदल घडून आले आहेत. माहिती-तंत्रज्ञान क्रांती, सोशल मीडिया आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्ममुळे लोकशाही सहभागाच्या पारंपरिक पद्धतींना नवे पर्याय उपलब्ध झाले आहेत. मॅन्युएल कॅस्टेल्स (Manuel Castells) यांच्या मते डिजिटल नेटवर्कमुळे लोकशाही सहभाग अधिक विकेंद्रित झाला असून, यामुळे “नेटवर्क सोसायटी” मध्ये राजकारणाचे स्वरूप बदलत आहे.

जागतिक स्तरावर पाहता, अनेक प्रस्थापित लोकशाही राष्ट्रांमध्येही लोकशाहीसमोरील आव्हाने तीव्र होताना दिसतात. अमेरिका, युरोप आणि लॅटिन अमेरिकेत लोकाभिमुखतावाद (populism), संस्थात्मक अविश्वास आणि राजकीय ध्रुवीकरण वाढले आहे. फ्रीडम हाऊस आणि V-Dem च्या अहवालांनुसार जगभरात “लोकशाहीचा न्हास” (democratic backsliding) ही प्रक्रिया सुरू आहे. या पार्श्वभूमीवर भारतासारख्या विकसनशील देशातील लोकशाहीचा अभ्यास करणे आंतरराष्ट्रीय राजकीय शास्त्राच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे ठरते.

भारतीय संदर्भात, तंत्रज्ञानामुळे पारदर्शकता आणि नागरिकांचा सहभाग वाढत असला तरी त्याच वेळी भ्रष्टाचार, निवडणुकांतील पैशाचा प्रभाव, जातीय व धार्मिक ओळख राजकारण, राजकीय गुन्हेगारीकरण आणि घटनात्मक संस्थांच्या स्वायत्ततेवर निर्माण होणारे दबाव हे गंभीर प्रश्न उभे राहिले आहेत. सॅम्युअल हंटिंग्टन यांच्या मते लोकशाहीची स्थिरता ही केवळ निवडणुकांवर नव्हे, तर संस्थात्मक परिपक्वतेवर अवलंबून असते. या दृष्टीने भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने केवळ राष्ट्रीय नसून जागतिक लोकशाही चर्चेची जोडलेली आहेत.

या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश २१ व्या शतकातील भारतीय लोकशाहीच्या बदलत्या स्वरूपाचे सैद्धांतिक आणि अनुभवजन्य विश्लेषण करणे हा आहे. या अभ्यासात लोकशाहीसमोरील संधी आणि आव्हाने समजून घेत भविष्यात भारतीय लोकशाही अधिक समावेशक, उत्तरदायी आणि सक्षम कशी करता येईल, याबाबत दिशा सूचित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. त्यामुळे हा अभ्यास केवळ भारतीय संदर्भापुरता मर्यादित न राहता जागतिक लोकशाही संवादातही मोलाची भर घालतो.

साहित्य समीक्षा (Review of Literature)

भारतीय लोकशाहीवर जागतिक स्तरावर अनेक विद्वानांनी संशोधन केले आहे:

भारतीय लोकशाहीच्या स्वरूपाचा, तिच्या ताकदीचा आणि मर्यादांचा अभ्यास देशांतर्गत तसेच जागतिक स्तरावर अनेक नामवंत राजकीय विचारवंतांनी केला आहे. या अभ्यासांमधून भारतीय लोकशाही ही केवळ घटनात्मक चौकटीपुरती मर्यादित नसून, ती सामाजिक परिवर्तन, राजकीय सहभाग आणि सत्तासंबंध यांच्याशी निगडित असल्याचे स्पष्ट होते.

ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन यांनी त्यांच्या *The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation* या ग्रंथात भारतीय संविधानाला “सामाजिक क्रांतीचा दस्तऐवज” असे संबोधले आहे. त्यांच्या मते, भारतीय संविधानाने केवळ राजकीय स्वातंत्र्य दिले नाही, तर सामाजिक व आर्थिक न्यायाच्या माध्यमातून लोकशाही अधिक समावेशक करण्याचा प्रयत्न केला आहे. मूलभूत अधिकार, मार्गदर्शक तत्वे आणि सामाजिक समतेची संकल्पना या भारतीय लोकशाहीच्या बळकटीस कारणीभूत ठरल्या आहेत.

राजनी कोठारी यांनी *Politics in India* या ग्रंथातून भारतीय राजकारणाचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण केले आहे. त्यांनी जातीचे राजकारण, पक्षीय स्पर्धा आणि सत्तेचे केंद्रीकरण यांचा सखोल अभ्यास केला. कोठारी यांच्या मते, भारतीय लोकशाही ही पाश्चिमात्य प्रतिमानाची नुसती नक्कल नसून ती स्थानिक सामाजिक वास्तवाशी जुळवून घेत विकसित झाली आहे. तथापि, जातीय आणि गटाधारित राजकारणामुळे लोकशाहीच्या गुणवत्तेवर मर्यादा येत असल्याचेही त्यांनी अधोरेखित केले आहे.

अमर्त्य सेन यांनी लोकशाहीकडे केवळ निवडणूकप्रधान प्रणाली म्हणून न पाहता ‘चर्चात्मक सहभाग’ (Deliberative Participation) या संकल्पनेवर भर दिला आहे. त्यांच्या मते, लोकशाहीचे खरे सामर्थ्य हे मुक्त चर्चा, सार्वजनिक संवाद आणि नागरिकांच्या सक्रिय सहभागात दडलेले आहे. *Development as Freedom* या ग्रंथात सेन यांनी लोकशाही आणि विकास यांचा परस्परसंबंध स्पष्ट करत लोकशाही ही मानवी क्षमतांचा विस्तार करणारी प्रक्रिया असल्याचे मांडले आहे.

जागतिक लोकशाही सिद्धांताच्या संदर्भात रॉबर्ट डाह (Robert Dahl) यांनी ‘पॉलिआर्की’ (Polyarchy) ही संकल्पना मांडली आहे. त्यांच्या मते, प्रभावी लोकशाहीसाठी राजकीय स्पर्धा, बहुपक्षीयता, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि व्यापक सहभाग आवश्यक आहे. या निकषांच्या आधारे भारतीय लोकशाहीचे मूल्यांकन केल्यास ती प्रक्रियात्मकदृष्ट्या मजबूत असली, तरी गुणवत्तात्मक आव्हाने तिला भेडसावत असल्याचे दिसून येते.

सॅम्युअल हंटिंग्टन यांनी लोकशाहीच्या स्थैर्याबाबत संस्थात्मक परिपक्वतेवर भर दिला आहे. त्यांच्या मते, जलद सामाजिक बदल आणि कमकुवत संस्था यामुळे लोकशाही अस्थिर होऊ शकते. ही मांडणी भारतीय लोकशाहीच्या संदर्भात

महत्वाची ठरते, कारण येथे सामाजिक-आर्थिक बदल वेगाने घडत असताना संस्थात्मक स्वायत्ततेवर दबाव वाढत असल्याचे दिसते.

समकालीन अभ्यासकांमध्ये मॅन्युएल कॅस्टेल्स यांनी डिजिटल युगातील लोकशाहीवर भाष्य केले आहे. त्यांच्या मते, माहिती-तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियामुळे नागरिकांचा राजकीय सहभाग वाढला असला तरी त्याच वेळी चुकीची माहिती, भावनिक राजकारण आणि ध्रुवीकरणालाही खतपाणी मिळाले आहे. ही निरीक्षणे २१ व्या शतकातील भारतीय लोकशाहीच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त ठरतात.

वरील सर्व साहित्याचा आढावा घेतल्यास असे दिसून येते की भारतीय लोकशाहीकडे विविध दृष्टिकोनांतून पाहिले गेले आहे—घटनात्मक, समाजशास्त्रीय, आर्थिक आणि जागतिक. तथापि, २१ व्या शतकातील तंत्रज्ञानप्रधान, जागतिकीकरणे प्रभावित आणि ओळख राजकारणाने घडवलेल्या भारतीय लोकशाहीचा समग्र अभ्यास करण्याची आवश्यकता अद्यापही आहे. प्रस्तुत संशोधन या पोकळीची पूर्तता करण्याचा प्रयत्न करित असून, भारतीय लोकशाहीसमोरील संधी व आव्हाने समकालीन जागतिक लोकशाही चर्चेच्या संदर्भात समजून घेण्याचा प्रयत्न करते.

४. संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives)

१. २१ व्या शतकातील भारतीय लोकशाहीच्या बदलत्या स्वरूपाचे विश्लेषण करणे.
२. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे निर्माण झालेल्या नव्या संधींचा आढावा घेणे.
३. लोकशाहीसमोरील सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक आव्हानांची चिकित्सा करणे.
४. लोकशाहीच्या सक्षमीकरणासाठी ठोस उपाययोजना सुचवणे.

५. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी 'द्वितीयक स्रोत' (Secondary Sources) वापरण्यात आले आहेत. यामध्ये संदर्भ पुस्तके, विविध आंतरराष्ट्रीय जर्नल्स, निवडणूक आयोगाचे अहवाल (ECI), आणि ट्रान्सपरन्सी इंटरनॅशनलचे आकडे यांचा आधार घेतला आहे.

६. भारतीय लोकशाहीचा प्रवास: सांख्यिकीय आढावा

लोकशाहीची परिपक्वता ही नागरिकांच्या सहभागावर आणि निवडणूक प्रक्रियेतील सक्रियतेवर अवलंबून असते. स्वातंत्र्यानंतर झालेल्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत मतदानाचे प्रमाण मर्यादित असले तरी कालांतराने त्यामध्ये सातत्याने वाढ होत गेली आहे. २०१४ आणि २०१९ च्या लोकसभा निवडणुकांमध्ये झालेल्या विक्रमी मतदानामुळे भारतीय लोकशाहीतील जनसहभाग अधिक दृढ झाल्याचे दिसून येते. ही वाढ नागरिकांच्या राजकीय जागरूकतेचे आणि लोकशाहीवरील विश्वासाचे द्योतक मानता येते. लोकशाहीची प्रगल्भता ही मतदानाच्या टक्केवारीवरून आणि नागरिकांच्या सहभागावरून मोजली जाते.

खालील तक्ता गेल्या काही दशकांतील मतदानाचा कल स्पष्ट करतो:

तक्ता क्र. १: लोकसभा निवडणुकीतील मतदानाची टक्केवारी (१९५२ - २०१९)

वर्ष	एकूण मतदानाची टक्केवारी (%)	प्रमुख वैशिष्ट्ये
१९५१-५२	४५.७%	पहिली सार्वत्रिक निवडणूक
१९८४	६४.०%	सहसंवेदना लाट
२००९	५८.२%	युपीए सरकारचे पुनरागमन
२०१४	६६.४%	विक्रमी मतदान, सत्तापालट
२०१९	६७.४%	आतापर्यंतचे सर्वाधिक मतदान

स्रोत: निवडणूक आयोग, भारत.

२१ व्या शतकातील संधी (Opportunities)

● **तंत्रज्ञान व ई-लोकशाही (E-Democracy)**

२१ व्या शतकात भारताने 'डिजिटल इंडिया' मोहिमेद्वारे प्रशासनात पारदर्शकता आणली आहे. ई-गव्हर्नन्समुळे सरकारी योजनांचा लाभ थेट लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यात (DBT) जमा होत आहे, ज्यामुळे मध्यस्थांची साखळी तुटली आहे.

● **माहितीचा अधिकार (RTI) आणि पारदर्शकता**

२००५ च्या माहिती अधिकार कायद्याने सामान्य नागरिकाला सत्तेला जाब विचारण्याचे सामर्थ्य दिले आहे. हे लोकशाहीतील उत्तरदायित्व (Accountability) वाढवण्याचे मोठे साधन ठरले आहे.

● **युवा लोकसंख्या (Demographic Dividend)**

भारताची ६५% पेक्षा जास्त लोकसंख्या ३५ वर्षाखालील आहे. ही युवाशक्ती लोकशाहीत सक्रिय सहभागी होत असून, सोशल मीडियाच्या माध्यमातून धोरणात्मक बदलांसाठी दबाव निर्माण करत आहे.

● **भारतीय लोकशाहीसमोरील प्रमुख आव्हाने (Challenges)**

● **भ्रष्टाचार आणि राजकीय गुन्हेगारीकरण**

राजकारणात वाढता पैशाचा वापर हा लोकशाहीसाठी चिंतेचा विषय आहे. 'असोसिएशन फॉर डेमोक्रेटिक रिफॉर्म्स' (ADR) च्या अहवालानुसार, अनेक लोकप्रतिनिधींवर गुन्हेगारी स्वरूपाचे खटले प्रलंबित आहेत.

तक्ता क्र. २: भ्रष्टाचार निर्देशांक (Corruption Perception Index - CPI)

वर्ष	भारताचा क्रमांक (१८० देशांपैकी)	स्थिती
२०१५	७६	मध्यम
२०२०	८६	चिंताजनक
२०२३	९३	घसरण

स्रोत: ट्रान्स्पारन्सी इंटरनॅशनल.

● ओळख राजकारण (Identity Politics)

जात, धर्म आणि प्रादेशिकता यांवर आधारित राजकारणामुळे समाजाचे ध्रुवीकरण होत आहे. यामुळे विकासाचे मुद्दे मागे पडून भावनात्मक मुद्द्यांना महत्त्व मिळत आहे.

● माध्यमांची भूमिका आणि 'फेक न्यूज'

लोकशाहीचा चौथा स्तंभ म्हणून ओळखली जाणारी प्रसारमाध्यमे सध्या 'टीआरपी' आणि 'पेड न्यूज' च्या विळख्यात अडकली आहेत. सोशल मीडियावरील अफवांमुळे सामाजिक सलोखा बिघडत आहे.

भविष्यातील दिशा (Future Directions)

भारतीय लोकशाही अधिक सक्षम करण्यासाठी निवडणूक सुधारणा, घटनात्मक संस्थांची स्वायत्तता, राजकीय साक्षरता आणि सत्तेचे विकेंद्रीकरण आवश्यक आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना आर्थिक व प्रशासकीय अधिकार दिल्यास तळागाळातील लोकशाही अधिक मजबूत होऊ शकते. भारतीय लोकशाही अधिक सक्षम करण्यासाठी पुढील बदलांची आवश्यकता आहे:

- **निवडणूक सुधारणा:** निवडणूकांमधील काळ्या पैशाचा वापर रोखण्यासाठी कडक कायदे हवेत.
- **संस्थात्मक स्वायत्तता:** निवडणूक आयोग, सीबीआय आणि न्यायव्यवस्था यांच्या कामात राजकीय हस्तक्षेप नसावा.
- **राजकीय साक्षरता:** शाळा आणि महाविद्यालयांमधून लोकशाही मूल्यांचे शिक्षण अनिवार्य करावे.
- **सत्तेचे अधिक विकेंद्रीकरण:** पंचायत राज संस्थांना आर्थिकदृष्ट्या अधिक सक्षम करावे.

निष्कर्ष (Conclusion)

२१ व्या शतकातील भारतीय लोकशाही ही एका मोठ्या संक्रमणातून जात आहे. आपल्याकडे तंत्रज्ञान आणि युवाशक्तीच्या रूपाने मोठ्या संधी आहेत, परंतु भ्रष्टाचार आणि सामाजिक विभाजनाचे आव्हानही तितकेच मोठे आहे. लोकशाहीची यशस्विता केवळ संविधानिक तरतुदींवर नसून ती 'सजग नागरिकांच्या' सहभागावर अवलंबून आहे. जर आपण जात आणि धर्माच्या पलीकडे जाऊन विकासाच्या मुद्द्यावर मतदान केले, तर भारतीय लोकशाही खऱ्या अर्थाने जागतिक महासत्ता बनेल.

संदर्भसूची (References)

1. Austin, Granville. (1966). *The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation*. Oxford University Press.
2. Kothari, Rajni. (2010). *Politics in India*. Orient Blackswan.
3. Election Commission of India. (2019). *General Election Reports*.
4. Transparency International. (2023). *Corruption Perceptions Index Report*.
5. ADR India. (2022). *Analysis of Criminal and Financial Antecedents of MPs and MLAs*.
6. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर. *संविधान सभेतील भाषणे*. (प्रकाशन विभाग, भारत सरकार).